

Teixint espais i temps de la vida quotidiana des de la geografia

Maria Prats

Universitat Autònoma de Barcelona

L'especificitat de l'aportació de la geografia als estudis sobre el temps rau en la relació que aquesta disciplina estableix entre els conceptes de temps i espai. En la pràctica, els estudis geogràfics tracten sovint espai i temps de manera separada i amb metodologies diferenciades. Tanmateix, quan aquesta confluència es produeix, és quan agafa força i adquireix sentit que la geografia, i no sols la sociologia, l'economia o altres ciències socials, s'ocupi també de les qüestions relacionades amb el temps i la seva vivència i percepció per part de la població. Cal, doncs, que aquesta aproximació es faci parant esment en el territori concret en el qual les dinàmiques espai-temps es produeixen, tenint en compte les diferències que s'observen entre diferents espais geogràfics, així com per part de diferents actors en funció de variables tan diverses com l'edat, el gènere, la classe social, l'orientació sexual o les múltiples identitats culturals, entre altres.

En la primera part d'aquest capítol recorrerem les aportacions fetes per la geografia a l'estudi dels temps en les tres darreres dècades, començant amb les aportacions de la geografia sueca a la formulació dels primers models de l'espai-temps i acabant amb algunes reflexions sobre els temes d'interès actuals en relació amb l'estudi del temps i les perspectives de futur per a la recerca geogràfica en aquest àmbit.

La segona part del capítol pretén mostrar com aquestes aportacions s'han reflectit a Catalunya a partir d'alguns exemples de diversos moments i que fan referència a diferents aspectes, posant l'accent sobretot en la recerca aplicada i vinculada a l'acció política. Sense ànim d'exhaustivitat farem esment, en primer lloc, de les experiències pioneres dels anys noranta a l'Ajuntament de Barcelona, ens fixarem en aspectes concrets com els bancs de temps o el temps

dels transports i acabarem el capítol fent referència a la presència cada cop més important de les polítiques del temps a Catalunya, inicialment en l'àmbit local on nombroses ciutats, però també pobles i comarques rurals, s'interessen i experimenten en aquest àmbit. Acabarem referint-nos breument a les iniciatives en curs, en l'àmbit més general, d'institucions com la Secretaria de Polítiques Familiars i Drets de Ciutadania del Departament d'Acció Social i Ciutadania de la Generalitat de Catalunya o l'Institut Català de les Dones, que tenen el temps i les polítiques del temps ja plenament incorporades en els seus plans i eixos de treball.

1. Les aportacions de la geografia

La geografia i el model espai-temps de Hägerstrand

La geografia s'ha interessat pel concepte del temps des de fa dècades, tal com ho reflecteix la presència d'aquest concepte a molts diccionaris o manuals de geografia humana (Bailly, Ferras i Pumain, 1992; Lévy i Lussault, 2004; Mayhew, 1997; Unwin, 1995). Lévy i Lussault, per exemple, identifiquen el temps com una de les dimensions construïdes a la societat, una dimensió que embolcalla totes les relacions, tots els esdeveniments, així com les representacions i els usos del temps desenvolupats pels homes i les dones en l'espai.

Una de les primeres subdisciplines en què la geografia va tenir en compte el temps de forma explícita ha estat la geografia històrica. Des d'aquesta perspectiva, la geografia s'ha preocupat tant per estudiar els paisatges, els territoris i la seva evolució al llarg del temps, com per estudiar qüestions relatives als canvis estacionals, als cicles de les collites i sobretot els efectes d'aquests cicles sobre l'activitat humana, principalment en el món rural. Val a dir que entre aquest tipus d'aproximacions predominen les de caire descriptiu i sovint no tenen gaire en compte el temps com a dimensió de l'experiència humana, justament l'aspecte que aquí ens interessa més ressaltar.

Tot i haver reconegut la importància del temps en la vida quotidiana de les persones i les seves relacions amb l'espai i haver reconegut la centralitat del temps inherent a la geografia històrica, l'atenció que li han prestat els diferents corrents geogràfics ha estat més aviat escassa. Precisament en aquest panorama no gaire fecund destaca l'aportació excepcional que va fer el geògraf suec Torsten Hägerstrand al llarg dels anys setanta del segle XX. Hägerstrand i els seus col·legues de l'Escola de Lund, van incorporar la dimensió temporal a l'anàlisi geogràfica i la van posar al centre dels seus treballs, molt particularment pel que fa a l'anàlisi de l'activitat humana en el marc de la vida quotidiana en el món contemporani.

El principal treball de Hägerstrand va ser el desenvolupament del model espai-temps o, d'una manera més genèrica, el que es va acabar anomenant geografia del temps. També va fer altres aportacions que hi estan molt relacionades, com, per exemple, el desenvolupament del model de difusió (Hägerstrand, 1991a, original 1970; 1991b, original 1989). Es va interessar pel concepte de qualitat de vida, va preocupar-se per l'estudi de l'ésser humà com a

individu i el va reivindicar com a unitat bàsica de recerca amb l'objectiu de millorar la seva qualitat de vida i benestar. Paral·lelament, la seva obra es va caracteritzar també per la seva vocació integradora, per l'interès a desenvolupar una perspectiva global que permetés analitzar i interpretar la realitat tenint en compte tant la variable espai com la variable temps, atès que creia que només tenint en compte ambdues dimensions (temps i espai) es podien abastar totes les dimensions de la vida quotidiana de les persones. Aquesta és justament la seva gran aportació a la ciència geogràfica (Hägerstrand, 1976).

Entre les seves aportacions principals, cal assenyalar la definició i l'elaboració d'una sèrie de conceptes que després han estat àmpliament utilitzats per altres autors en diferents estudis sobre la geografia dels temps. Hägerstrand va introduir els conceptes de trajecte o trajectòria (*path*), i de limitació, restricció o constrenyiment (*constraint*), però no va definir què entenia per trajecte, sinó que va oposar aquest concepte al de limitació perquè li va semblar que aquest il·lustrava millor els mecanismes espai-temps. Concretament, Hägerstrand va distingir tres grans grups de limitacions: les de capacitat, les d'ajustament i les d'autoritat.

Les limitacions de capacitat són les que limiten les activitats de les persones en relació amb la seva constitució biològica, per exemple, la necessitat de dormir o de menjar, que forçosament condicionen la resta d'activitats, o bé la distància que l'individu pot recórrer en un temps determinat. Les limitacions d'ajustament defineixen on, quan i per quant temps els individus es poden reunir amb altres individus, eines i materials per consumir o bé per negociar. Finalment, defineix les limitacions d'autoritat i les relaciona amb el que ell en va dir els dominis o àrees de control, àrees vigilades per protegir-ne els recursos i on l'accés és restringit per determinades condicions. Es dibuixen així les trajectòries possibles i s'observen dos sistemes d'interacció: la xarxa de trajectòries i el conjunt de les limitacions.

Les trajectòries o xarxes de trajectes possibles que les persones dibuixen en la seva vida quotidiana, per força s'han de desenvolupar en el marc d'aquest conjunt de limitacions. Paral·lelament, Hägerstrand va desenvolupar també els conceptes de projecte, projectes dels individus que requereixen espai i temps per poder ser realitzats, així com el concepte de diorama, entès com la perspectiva que permet copsar tot el context de la coexistència de l'espai i el temps (Hägerstrand, 1982). Aquest model d'espai-temps va ser traduït en una notació gràfica que es va considerar força innovadora en el moment en què va ser proposada i que va rebre el nom de prisma de l'espai-temps.

Cal, finalment, remarcar el fet que l'objectiu de la geografia del temps no es limita a l'estudi de les activitats que els individus fan realment, sinó que pretén estudiar també les activitats potencials. D'aquí l'interès del model, un model aplicable a l'acció política, a la recerca d'alternatives que permetin millorar l'accés de la població als serveis públics i atenuar les diferències regionals derivades de la localització de determinats serveis i la distribució de la població sobre el territori. De fet, al llarg de les dècades dels anys setanta i vuitanta del segle xx, Hägerstrand i altres geògrafs de l'escola de Lund van treballar per a diferents serveis de planificació de l'Administració sueca fent propostes per millorar o resoldre problemes d'accessibi-

litat als serveis tant a escala local com regional. Cal no oblidar que estem fent referència a un context geogràfic amb una densitat de població força baixa, d'aquí la importància de les decisions sobre la localització dels serveis. En aquesta línia es van desenvolupar diverses aplicacions pràctiques del model espai-temps en àmbits com la planificació urbana, la mobilitat residencial, el mercat laboral, les pautes de mobilitat quotidiana o els sistemes de transport (Ellegard, Hägerstrand i Lenntorp, 1977; Tornqvist, 1977).

A Espanya, la geògrafa María Ángeles Díaz Muñoz en va fer també algunes aplicacions en el marc d'una experiència didàctica (Díaz Muñoz, 1991). A partir d'una aplicació que va fer Hägerstrand del model espai-temps a l'anàlisi de les trajectòries espaciotemporals dels diferents membres d'una família al llarg de la seva vida i en el marc dels processos migratoris, va fer una anàlisi similar estudiant en el context espanyol el cicle vital familiar i els processos migratoris i socials. Però potser el més interessant és l'aplicació que va fer del model espai-temps a l'estudi de l'organització espaciotemporal de la vida quotidiana i el repartiment de rols en el context familiar. En aquest cas va visualitzar les diferències dels patrons espacials dels diferents membres de la família, així com les diferències en els patrons de mobilitat i en els usos i l'organització del temps personal i familiar.

Les dones i els temps de la ciutat

Entre les principals crítiques que van rebre les aportacions de Hägerstrand al llarg dels anys vuitanta i noranta cal assenyalar les que apunten a la seva visió del temps com quelcom neutre, que actua pel seu compte, així com la seva preferència per estudiar les dinàmiques espai-temps en el cas dels agents col·lectius com, per exemple, la família, deixant més de banda les dinàmiques individuals, malgrat haver reivindicat l'individu com a objecte d'estudi (Levy i Lassault, 2003). En una perspectiva complementària, més que no pas crítica, també sorgiran nous enfocaments per abordar els aspectes del temps que fan referència a l'estudi de les persones, l'espai i l'activitat en escenaris socials, concretament el de la cronogeografia (Parkes i Thrift, 1980). Els autors de la proposta consideren que van més enllà de les teories de Hägerstrand, que, segons ells, només incorporaven el temps en el sentit del rellotge i el calendari (Johnston, Gregory i Smith, 1990).

D'entre les crítiques, però, s'ha de destacar la que es va fer des de l'enfocament de la geografia i el gènere. Una de les primeres va ser la protagonitzada per geògrafs nordamericans com Risa Palm i Allan Pred (1985, original 1974), que van cridar l'atenció sobre algunes de les mancances del model de Hägerstrand en assenyalar que no tenia prou en compte les diferències en els usos del temps per part d'homes i dones. Aquests autors van ser els primers a incorporar en els seus treballs la perspectiva de gènere en la interpretació de la vida quotidiana basada en el model espai-temps de Hägerstrand.

Va ser, però, la geògrafa britànica Gillian Rose (1993) qui va encapçalar la crítica més important. Rose valora positivament alguns aspectes de la geografia del temps, com ara l'èmfasi en la quotidianitat manifestat en l'estudi dels trajectes. Per això considera que no és casual

que algunes geògrafes feministes hagin utilitzat la geografia del temps per estudiar, per exemple, les limitacions de temps i espai que enfronten les dones, especialment quan han de combinar treball domèstic i treball remunerat. Tot i així, la seva crítica se centra en el fet que la geografia del temps tracta l'espai com a únic i singular, quan en realitat l'anàlisi de Hägerstrand fa referència exclusivament a l'espai públic, ignorant totalment l'existència i el paper de l'espai privat i domèstic en la xarxa de trajectes i activitats quotidianes.

Al marge d'aquestes crítiques a les teories de Hägerstrand, els anys vuitanta també seran testimonis del sorgiment d'estudis que, incorporant la perspectiva de gènere, s'interessen per l'estudi del temps en relació amb les pautes de transport i mobilitat en les àrees urbanes o bé per l'estudi de la combinació i el repartiment de tasques i treballs, en la línia del que avui s'anomena conciliació (Monk, 1994; Garcia Ramon, 1996). Un altre camp molt interessant de relació entre la geografia, el gènere i el temps ha estat els estudis sobre el cicle de la vida, en els quals el temps esdevé l'eix conductor de l'anàlisi, però no únicament en la perspectiva quotidiana, sinó en el sentit del pas del temps al llarg de la vida i, per tant, el temps en relació amb el concepte de cicles de vida (Katz i Monk, 1993).

El primer manual sobre geografia i gènere, publicat a mitjan anys vuitanta (WGSG, 1984), així com el principal manual en castellà (Sabaté, Rodríguez i Díaz, 1995), ressalten la importància de la qüestió dels temps per analitzar la ciutat des d'una perspectiva de gènere. Es fa referència als problemes de temps i d'organització de la vida quotidiana per a aquelles persones que combinen treball pagat amb treball domèstic, la major part de les quals són dones, així com també a les demandes generades pel treball de cura i les dificultats per fer-hi front derivades de l'organització temporal i espacial actual de les àrees urbanes. Paral·lelament, s'insisteix en el fet que les dones utilitzen les ciutats d'una manera específica i diferenciada de com les utilitzen els homes. Al llarg dels anys vuitanta, geògrafs europeus publiquen nombrosos treballs que aprofundeixen en aquestes qüestions i n'introdueixen d'altres que hi estan molt relacionades, com els espais públics, l'habitatge, els serveis o les noves problemàtiques mediamambientals (McDowell, 1983; Little, Peake i Richardson, 1988; Coutras, 1987; Droogleever i Karsten, 1995). Interessarà molt especialment veure com les diferents activitats i funcions es distribueixen pel territori, si es localitzen al centre o a la perifèria de les ciutats i com aquesta localització incideix en les lògiques de la vida quotidiana, en l'articulació dels usos dels espais i dels temps a les ciutats i en les desigualtats de gènere. L'estudi dels temps de la vida quotidiana permet tractar de manera integrada els aspectes temporals i espacials de les activitats humanes. En aquest estudi serà fonamental el concepte de restricció, que afecta molt diferentment els individus en funció de les seves circumstàncies personals, entre les quals es compta el gènere.

Els treballs dedicats a l'estudi de *l'ús del temps en el marc de la vida quotidiana* de la població desenvolupats al llarg dels anys vuitanta i noranta, principalment a Itàlia (Balbo 1991; Paolucci, 1993, 1996; Vinay, 1995), s'han fet sobretot des de la sociologia. Geògrafs d'altres països europeus també han treballat en aquest tema: per exemple, al Regne Unit, Jacqueline Tivers (1985) estudia la vida quotidiana i l'organització del temps de les dones amb

criatures petites, i a Holanda, Joos Droogleever (1996) s'interessa per la vida quotidiana, els usos del temps i els trajectes de les dones grans. A Espanya també han estat els treballs fets des de la sociologia, els que han tingut un paper pioner i fonamental en l'estudi dels temps de la vida quotidiana, tal com queda reflectit en les publicacions de Cristina Brullet, Salvador Cardús, María Ángeles Durán, M. Jesús Izquierdo, Sara Moreno, Ramon Ramos i Teresa Torns entre altres (se'n fa referència en altres capítols).

Un altre àmbit de recerca específic és el del *temps de treball*, tant del treball productiu, com del treball reproductiu, encara que sobre el temps de treball domèstic les aportacions són més nombroses, probablement pel major protagonisme de les dones en aquest àmbit. En el marc d'aquest camp de recerca es va desenvolupar el concepte de doble jornada per referir-se a la realització simultània o consecutiva d'una jornada per al temps de treball productiu o mercantil i una segona jornada per al temps de cura (Fagnani i Cahuviré, 1989; Droogleever i Karsten, 1989; Dick, 1990; Gustafsson i Kjulin, 1994). Finalment, *la mobilitat i el temps de transport* és un altre dels camps en els quals s'ha treballat des d'una perspectiva de gènere. En aquest cas destaquen els treballs de la geògrafa nordamericana Susan Hanson i de deixebles seus, que des de la dècada dels setanta han estat investigant la mobilitat i els desplaçaments de les dones (Hanson i Hanson, 1980; Clos, 1986; Coutras, 1993; Blumen, 1994).

Finalment, cal esmentar els estudis sobre gènere i desenvolupament, especialment els que s'han dedicat a estudiar les diferències de gènere i les condicions de vida de les dones als països del sud. En aquests àmbits, el recurs als indicadors de temps dedicat a la realització de diferents tasques (especialment en l'abastiment quotidià d'aigua i llenya per a la llar) s'han mostrat molt útils per il·lustrar les diferències en la càrrega total de treball diari realitzat per homes i dones. Aquests mateixos indicadors, avaluats amb una perspectiva temporal, s'han utilitzat també per copsar l'increment d'aquest temps com a conseqüència de la disminució dels recursos bàsics fruit de la degradació mediambiental i de problemes com la sequera o la desforestació (Momsen, 2004). També cal recordar que per a les dones d'altres continents, la doble jornada, tipificada més amunt, sovint es converteix en una triple jornada quan s'hi afegeix el treball comunitari o de formació que molts projectes de desenvolupament atribueixen a les dones de forma sistemàtica, incrementant encara més la càrrega temporal del treball que les dones realitzen.

Dels usos del temps al patchwork de la vida quotidiana

Actualment, el concepte de vida quotidiana torna a ser central en els estudis de geografia urbana i s'entrecrua amb el de les escales, és a dir, amb la necessitat d'abordar les interrelacions de les persones amb els espais per sota de l'escala urbana, de l'escala de la ciutat en conjunt. Es fa imprescindible estudiar la quotidianitat al barri, al carrer, a l'escala de veïns, a la casa i fins i tot estudiar el cos, i a més no fer-ho únicament des del punt de vista de l'espai, sinó també des de la perspectiva temporal (Vaiou i Likogianni, 2006). El món globalitzat és alhora més divers i més complex, i, per tant, la seva comprensió ens exigeix acostar-nos-hi des de

diferents perspectives i conceptes i des de diferents escales, fins i tot quan ens centrem en els espais de la ciutat. És en aquesta confluència on el concepte de vida quotidiana es torna més revelador, més integrador i, per tant, més útil per copsar i per explicar les desigualtats en l'ús del temps i de l'espai per les persones que l'habiten.

Com és avui la vida quotidiana dels homes i les dones que vivim a les ciutats occidentals? Quines estratègies desenvolupem per fer front a les limitacions de què parlava Hägerstrand? Han canviat les condicions de vida de l'espai-temps, o seguim enfrontant-nos als mateixos entrebancs? Tot i que en essència els problemes no han canviat, perquè el repartiment del treball continua sent molt desigual i aquesta és la clau del malestar del temps, sí que vivim en un nou context social i cultural. Un nou entorn pel que fa a les telecomunicacions i enmig d'un canvi tecnològic que obre noves possibilitats, ens permet, per exemple, treballar des de casa, resoldre qüestions professionals, personals o familiars durant el temps de transport gràcies a la telefonia mòbil... i, per tant, superar part de les limitacions d'ajustament a què fa referència Hägerstrand.

Des de les administracions locals o des d'altres nivells s'han començat a desenvolupar polítiques temporals, amb més o menys èxit, amb més o menys eficiència i amb més o menys connexió amb la ciutadania. Sigui com sigui, podem dir amb certesa que el temps és ja plenament present a l'agenda política i no únicament amb polítiques, plans i lleis específiques, sinó també de manera transversal quan els plans i les lleis sobre els grans temes recullen mesures orientades a modificar, regular o flexibilitzar l'organització del temps i no sols els horaris (vegeu el cas de l'educació, el temps escolar i, concretament, la introducció de la sisena hora o la modificació del calendari escolar com un dels debats més recents en aquest sentit al nostre país).

Mentre les administracions mouen fitxa en relació amb l'organització dels temps a les ciutats, la major part de la ciutadania segueix vivint el temps com una maledicció que cau sobre nosaltres cada dilluns al matí o cada u de setembre. Com quelcom sobre el que no tenim cap control, res a fer i veiem com passa inexorable en vides que, encara que cada cop són més llargues, sempre tenen dies massa curts per encabir-hi tants projectes, tants interessos, tants temps i activitats massa coincidents per fer-les igualment possibles. També podem pensar que, ni que sigui de manera inconscient, a bona part de la població ja li està bé que, com a mínim, aquesta parcel·la de la nostra vida, la del temps quotidià, quedi fora de les competències de planificadors/ores i polítics/ques i segurament per això no hi ha un clam social exigint polítiques actives del temps als nostres governants. O potser simplement no hi ha consciència que hi hagi un, o més d'un, problema per resoldre en relació amb el temps quotidià, tot i que això no eximeix els responsables públics d'ocupar-se'n.

També ha canviat l'espai en el qual aquest temps quotidià s'escola. En les nostres ciutats contemporànies els hàbitats s'han dispersat arreu del territori, consumint-lo de forma voraç, les activitats econòmiques també s'han descentralitzat i els viatges entre la casa, les escoles o altres serveis i les feines són cada cop més llargs en temps de desplaçament invertit (Pérez,

2007) i impliquen més persones diferents. Com ens recorda Zaida Muixí (2007), els trasllats dels homes a les ciutats es caracteritzen per la unidireccionalitat, mentre que els que realitzen les dones són de tipus polièdric. Es parla de mobilitat intensiva i d'ús extensiu del territori (Muñoz, 2006). Seguim, doncs, fent equilibris entre els temps i els espais. I en aquests equilibris quotidians les dones seguim sent capdavanteres, trontollant sobre un filferro més prim, més bellugadís i sota el qual la xarxa és més feble. Segurament per això encara són les dones, les més interessades a aportar idees i intentar que tirin endavant iniciatives valentes per repensar la manera d'organitzar el nostre temps quotidià, tant a escala personal com a escala de la llar, del barri o de la ciutat.

Què ens interessa estudiar des de la geografia sobre el temps i l'espai en un context nou amb problemes pendents de resoldre des de fa molt temps?

Abans hem fet referència a les escales com un objecte d'estudi específicament geogràfic i ara les utilitzarem per destriar l'aproximació als diferents temes d'estudi vigents en relació amb el temps quotidià. El primer nivell d'aquesta diversitat d'escales, el trobem en el cos. El cos com a lloc, com a paisatge inscrit i com la més clara revelació del pas del temps en cada una de les nostres vides, d'aquí les geografies del cos. El cos com a centre d'interès, com a espai per cuidar, també vol temps, dedicació, inversió, per fer esport, tractaments estètics, dietes equilibrades, saludables, orgàniques... En el mosaic diari del nostre mapa temporal també hem de fer lloc al temps per al cos, el propi cos i els cossos d'altres, si escau (McDowell, 2000).

La casa, la llar i les persones que l'habiten i amb qui compartim aquest espai són el centre del que s'anomena temps de cura, almenys d'aquell que discorre en l'espai domèstic o privat. Aquest és l'espai menjatemps per excel·lència, perquè el temps que hi dediquem no és homogeni, no és continu, no és acotat, no és previsible i sovint tampoc planificable, i, a més, sovint no és visible ni té reconeixement. Inclou el temps de la son, part del temps de descans i del temps de l'alimentació, però també el temps del manteniment i la neteja de la llar i de la roba, i altres temps menys quantificables i valorats: el d'acollir, escoltar, esperar...

Sortir de casa ens situa en l'espai públic, entès d'una manera molt àmplia, com a territori comú. Incloem, per tant, no únicament els espais exteriors, els carrers i les places, sinó també els espais de la vida en comú: el treball, els serveis públics, els mitjans de transport... es tracta ben bé d'una altra escala de la nostra quotidianitat. Veiem de seguida que els canvis tecnològics i d'altra índole que comentàvem anteriorment fan cada cop més difícil la divisòria entre aquest espai i l'espai privat de la casa. Des del moment que la casa és també espai i temps de treball, les fronteres, que havien estat tan clares en etapes anteriors, es desdibuixen. Tanmateix, el temps de treball continua sent tan central en la vida de la major part de persones com ho és també en l'àmbit de la recerca.

El context urbà, la ciutat com a espai viscut, agafa un gran protagonisme quan es parla de la vida quotidiana com a objecte d'estudi. Una vida quotidiana que es desenvolupa de forma espontània malgrat els esforços dels polítics i els tècnics per organitzar-la (Hubbard, 2006). Tot i així la ciutat es mostra sovint com un espai de resistència de la vida quotidiana i ho fa tant

en relació amb l'espai (per exemple, quan patinadors o vianants s'apropien d'espais destinats a vehicles a motor) com en relació amb el temps (quan grups de dones o de joves reivindiquen l'ús de la ciutat a la nit o disposar de determinats serveis, com ara les biblioteques, en dies festius o en horaris no convencionals).

Es parla ja de noves formes de gestió del temps i de segregació temporal. La quantitat, la qualitat i la capacitat de control sobre el temps es presenten com el gran luxe en el context social actual. És per això que el geògraf Francesc Muñoz (2006) manifesta la necessitat d'afavorir els usos públics del temps –el que ell anomena la temporalitat comuna– i de millorar l'encaix dels temps personals amb els temps del territori i rescatar els temps morts. Si aquestes propostes semblen clares, ara falta avançar en la seva concreció, cal veure com fer-ho, qui ha de fer-ho i per on o per qui començar.

2. Temps, espai i cura en el context català

En aquesta segona part comentarem diferents exemples d'experiències de polítiques temporals a diferents escales i en diferents indrets del territori català, des de les iniciatives pioneres dels anys noranta a Barcelona fins a algunes de les iniciatives en curs actualment. Totes reflexionen la necessitat de fer un nou plantejament general i estratègic dels usos i la gestió dels temps, per donar resposta a les demandes i necessitats de la població. Tanmateix, en aquests processos caldrà estar alerta perquè aquestes necessitats varien segons quin sigui el context geogràfic (ciutats, zones rurals), i segons les múltiples identitats de gènere, edat, sexualitat, capacitat, cultura... de la ciutadania de Catalunya.

"A Barcelona les dones canviem els temps"

Al llarg dels anys vuitanta i noranta del segle xx, Itàlia va ser un lloc de referència privilegiat per a la reflexió i les polítiques sobre el temps quotidià. En aquest país es va viure aleshores un gran debat públic, promogut per grups de dones i amb el suport de partits polítics d'esquerra, que pretenia abordar la situació i les necessitats de les dones des d'una nova perspectiva, la dels temps i la vida quotidiana en el context urbà. El projecte es va presentar públicament per obtenir el suport popular, materialitzat en la recollida de signatures, que va permetre presentar al Parlament italià una proposta de llei per intervenir sobre els temps i els horaris a la primera dels anys noranta. Es parlava de tres grans àmbits: temps de la vida, temps del treball i temps de la ciutat. Aquest darrer és el que va tenir més impacte, tant a Itàlia mateix com pel que fa a la seva difusió en altres països (Cordoni, 1993).

Paral·lelament es van desenvolupar a Itàlia lleis de règim local que donaven competències als alcaldes per coordinar els temps de les ciutats, i en particular el règim horari dels diferents serveis i dependències municipals (Chiesi, 1992). Aquest moviment polític va propiciar la realització de nombrosos estudis sobre els temps personals, familiars i socials, així

com sobre els horaris urbans a ciutats com Mòdena, Milà, Venècia, Gènova, Bolzano, Novara, Trieste o Roma, entre altres, per tal de disposar d'una base empírica sobre la qual es poguessin prendre decisions i elaborar plans reguladors o coordinadors dels horaris de les ciutats (Bonfiglioli, 1994; Bonifacio i Camonico, 1999). Es defensava que, tal com les ciutats disposaven de plans urbanístics, educatius o de seguretat, entre altres, calia que les ciutats també es proveïssin de plans horaris que garantissin, o si més no facilitessin, un ús del temps quotidià i un accés als serveis més igualitari. En un primer moment es feia referència a la igualtat entre homes i dones, però el pas del temps ha fet veure que també calia aprofundir en les necessitats temporals específiques de determinats grups de població segons la seva edat, la discapacitat...

Hem començat fent referència a aquest antecedent del cas italià perquè aquesta va ser la font directa de la qual va beure l'experiència que també es va desenvolupar a Barcelona en relació amb els temps de la ciutat al llarg dels anys noranta. Ja a la primeria de la dècada es va celebrar una sessió de treball sobre el tema dels temps de les dones amb la participació d'expertes italianes (Ajuntament de Barcelona, 1991). A continuació, el Grup Dona del Consell Municipal de Benestar Social va incorporar als seus treballs el tema del temps de les ciutats i el va proposar a l'Ajuntament perquè fos desenvolupat en el marc del Pla municipal per a les dones i s'adoptessin mesures concretes a partir d'algun tipus d'experimentació (Consell Municipal de Benestar Social, 1993).

Va ser aleshores quan, des de l'Àmbit de Benestar Social i des del Pla municipal per a les dones de l'Ajuntament de Barcelona es va impulsar el projecte "A Barcelona les dones canviem els temps", que va comptar amb el suport de la Diputació de Barcelona, l'Institut Català de les Dones i l'Associació Salut i Família. El projecte es plantejava els objectius següents: incidir en els mecanismes que fan de l'organització social dels temps l'origen de les discriminacions de les dones; promoure mesures per afavorir el reconeixement social del treball de la reproducció i impulsar la reflexió i el debat sobre els temps, així com l'elaboració de propostes (Ribalta, 2007). Aquest va ser un projecte pioner, tant a Catalunya com a Espanya, per desenvolupar polítiques temporals en l'àmbit local. Des d'aquest ampli consens inicial i a proposta del Consell de Benestar Social, es va decidir iniciar una primera experimentació al barri de Sants de Barcelona, precedida d'un estudi preparatori sobre la vivència quotidiana de l'ús del temps per part de les dones d'aquest barri barceloní. En el marc d'aquest estudi qualitatiu es van fer una sèrie d'entrevistes en profunditat, que van permetre conèixer les pràctiques quotidianes de les dones en relació amb l'ús del temps, les estratègies, les solucions i les dificultats experimentades i es van elaborar unes primeres propostes d'actuació (Garcia Ramon, Cànoves i Prats, 1994). Posteriorment, es va dur a terme una aproximació quantitativa, que tenia com a àmbit geogràfic de referència la ciutat de Barcelona, atès que l'objectiu era estendre l'experiència pilot del barri de Sants a tota la ciutat. Concretament es va dur a terme una enquesta¹⁷ a dones de 25 a 50 anys amb l'objectiu de conèixer la distribució del temps de les dones enquestades, el grau de satisfacció en relació amb els horaris

de comerços i serveis i les preferències i propostes per a l'organització del temps a la ciutat (Prats i Garcia Ramon, 2004).

A partir de les propostes inicials, l'equip de l'Àmbit de Benestar Social de l'Ajuntament de Barcelona, dirigit per Mariona Ribalta, va elaborar un document bàsic on es recollen propostes d'experimentació en tres àmbits principals. En l'àmbit de l'autogovern del temps, que feia referència als horaris dels serveis, es pretenia sensibilitzar i debatre sobre l'organització dels horaris dels serveis municipals, es proposava sistematitzar la informació disponible i elaborar propostes concretes de modificació que havien de ser preses en consideració per la direcció del districte de Sants-Montjuïc per poder ser aplicades com a experiència pilot; en l'àmbit de l'ocupació, la igualtat i l'atenció a la infància, dedicat al temps de cura i a la coresponsabilització d'homes i dones en la realització del treball reproductiu, les propostes preveïen la creació d'espais d'acollida dels infants abans de l'horari escolar, així com l'adequació dels horaris de les escoles bressol a algunes necessitats familiars; finalment, pel que fa a l'àmbit del petit comerç i dels mercats municipals en referència als horaris d'obertura comercials, es pretenia fomentar l'obertura dels mercats en horari de tarda i l'establiment de torns d'obertura en temps de vacances i de descans setmanals per al petit comerç del barri (Ajuntament de Barcelona, 1994; Codina i Boix, 1995). Malauradament, uns anys més tard, algunes resistències internes, canvis polítics i de prioritats al govern municipal de Barcelona van impedir que es desenvolupessin algunes de les propostes plantejades i el projecte va quedar somort. Tot i així es van anar desenvolupant propostes paral·leles a partir de noves línies de treball com, per exemple, la dels bancs del temps que es comenta a continuació.

Tanmateix la perspectiva de gairebé quinze anys des d'aquestes primeres experiències de polítiques del temps a Barcelona permet adonar-nos que algunes propostes, que en aquell moment eren innovadores i despertaven fins i tot certs recels en el seu procés d'aplicació, no sols han traspassat les fronteres del barri pilot i s'han estès per altres barris o el conjunt de la ciutat, sinó que avui estan plenament acceptades i incorporades entre les prioritats i els pressupostos de l'Administració local. Un bon exemple en aquest sentit seria el dels serveis d'acollida abans i/o després de l'horari escolar, que actualment s'organitzen a la majoria d'escoles amb la col·laboració de les associacions de mares i pares i que, a més, compten des de fa alguns anys amb suport financer de la Generalitat de Catalunya.

Un altre exemple que va tenir èxit i val la pena esmentar és el de l'obertura dels mercats en horari de tarda; aquesta proposta va sorgir de les necessitats expressades en aquells moments per la població usuària, i que era vista amb recel pels titulars de les parades, reticents als canvis, i per la mateixa direcció dels mercats municipals. El pas del temps ha demostrat com l'obertura, si més no d'algunes tardes a la setmana, s'ha anat consolidant i estenen per molts mercats de la ciutat de Barcelona, de manera que avui és habitual que la majoria de mercats obrin la tarda de divendres i un bon nombre obren dues o més tardes a la setmana, restant únicament cinc mercats, de la quarantena que hi ha a la ciutat, amb horari exclusivament matinal.¹⁸ Hi ha hagut, doncs, també en aquest cas, un esforç per adaptar una estructura comercial tradicio-

17. Es van enquestar 788 dones residents a Barcelona. Es tractava d'una mostra representativa amb un marge d'error del 3,5% i un nivell de confiança del 95,5% i amb un sistema de mostreig aleatori simple.

18. Es pot trobar informació més detallada a www.bcn.es/mercatsmunicipals.

nal a les necessitats canviants de la població usuària i no únicament en l'àmbit de millora de l'estructura física de molts equipaments, sinó també des del punt vista de la qualitat del servei prestat exemplificat en aquest cas en l'horari d'obertura ofert.

Els bancs del temps

Per referir-nos ara a una altra experiència d'aplicació de polítiques temporals a casa nostra, la dels bancs del temps, també hem de citar el context italià com a referent, encara que en aquest cas les experiències i els antecedents de diferents tipus de sistemes d'intercanvi no monetari han anat també en paral·lel en molts altres països, com França (amb els SEL *Système d'Échange Local*) o el Regne Unit (amb els LETS *Local Exchange and Trading System*), i fins i tot de fora d'Europa, com el Canadà o els Estats Units. En molts d'aquests països, el que es va desenvolupar des dels anys vuitanta van ser diversos sistemes d'intercanvi que poden abastar béns, serveis o coneixements i que, encara que no es poden considerar pròpiament bancs del temps, presenten alguns trets comuns amb aquests (Martí, 2004).

Pel que fa als bancs del temps, el referent més directe sí que és al sud d'Europa, concretament a Itàlia (Amorevole, 1999), on es compten més de 250 bancs del temps i on les iniciatives d'intercanvi promogudes per grups de dones s'han anat desenvolupant i consolidant com una eina més per facilitar la conciliació de la vida familiar, laboral i personal. Cal no oblidar que es tracta d'un context social en el qual, davant la debilitat de l'estat del benestar, són fonamentalment les famílies les que es fan càrrec del treball de cura de les persones dependents. Atès que la major part d'aquest treball és realitzat per dones i que en aquestes societats encara no s'ha reorganitzat el treball de cura ni entre sexes, ni entre generacions, ni socialment, sembla lògic que hagin estat les dones, les més sobrecarregades, les que hagin impulsat les noves iniciatives relatives al temps tant en el pla polític com en el moviment associatiu per donar resposta a aquesta situació de sobrecàrrega (Bucolo, 2003).

A Barcelona l'origen dels bancs del temps és una acció per promoure la conciliació de la vida familiar i laboral liderada per l'Associació Salut i Família i l'Ajuntament de Barcelona, en cooperació amb la xarxa associativa dels barris i integrada en el projecte "Compartir: promovent el repartiment de temps entre dones i homes" en el marc d'un programa d'acció comunitària de la Unió Europea, desenvolupat a la fi dels anys noranta. En el context d'aquest projecte, els bancs del temps es defineixen com

"una iniciativa desenvolupada per un conjunt de persones sòcies que s'inscriuen per fer intercanvis de prestacions i serveis creant al seu torn vincles de solidaritat i amistat entre si en un territori determinat" (Martí, 2004).

En el seu origen, el projecte de banc del temps s'inscrivía en un marc general orientat cap a la promoció de la coresponsabilització en la realització del treball domèstic i de cura de les persones, així com a la facilitació de la conciliació de la vida laboral i familiar mitjançant

l'eixamplament del ventall d'opcions estratègiques. La primera experiència concreta, de tipus pilot, es va dur a terme al barri del Guinardó, concretament en el marc del Centre de Cultura Popular Montserrat del districte d'Horta-Guinardó. Les activitats del Banc del Temps Comunitari es van iniciar el febrer de 1998 amb l'oferta d'un ampli ventall d'activitats i oportunitats d'intercanvi protagonitzats majoritàriament per dones, tot i estar obert al conjunt de la població. Si bé aquesta primera experiència va tenir un inici i un final, va servir perquè l'experiència dels bancs del temps comunitària s'anés estenent per molts altres barris de la ciutat de Barcelona (Bon Pastor, nucli antic, Gràcia, el Raval, Sant Martí...), per moltes poblacions de Catalunya (Castellar del Vallès, Cardedeu, Cornellà de Llobregat, Girona, Lleida, Manresa, Mataró, Reus, Ripoll, Sant Esteve Sesrovires, Vacarisses...) i també altres indrets d'Espanya (Alacant, Bilbao, Càdis, Chipiona, Pamplona, Santander, Vigo...).¹⁹ En la posada en marxa de la majoria d'aquestes iniciatives ha estat clau el suport i l'acció coordinadora de l'Associació Salut i Família.²⁰ Actualment aquesta associació continua prestant assessorament i suport a les administracions i entitats que desitgen tirar endavant un projecte de banc del temps i organitza regularment reunions de coordinació i jornades de debat sobre el funcionament i el futur dels bancs del temps a Catalunya i a Espanya.

El temps de transport

L'àmbit del temps de transport també ha estat objecte d'atenció en el camp de la geografia aplicada en el context català. El Grup d'Estudis de Mobilitat, Transport i Territori del Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona és un dels que més ha treballat sobre mobilitat i transport a Catalunya, tant des de la perspectiva acadèmica com des d'un vessant més aplicat, orientat a donar resposta a les necessitats de planificació de transport i mobilitat urbana de diverses administracions. D'aquests treballs, l'aportació que més ens interessa des de la perspectiva del temps és la que fa referència als costos del transport. Segons Miralles i Cebollada (2003), aquests costos poden ser avaluats des del punt de vista dels costos operatius, dels costos ambientals, dels costos socials i dels costos temporals. Aquests autors també criden l'atenció sobre la necessitat d'incloure el temps com una variable que s'ha de considerar en els estudis sobre transport, assenyalen que cal incloure tot el temps transcorregut des de la sortida del punt d'origen fins a l'arribada al punt de destinació, el temps "porta a porta", això significa que s'han de tenir en compte el temps d'accés, el temps d'enllaç, així com el temps d'espera derivat de les congestions en el sistema viari (Miralles i Cebollada, 2003).

Si ens fixem en l'anàlisi de la categoria dels costos temporals del transport en un document de referència a casa nostra com és l'Enquesta de la Regió de Barcelona²¹ (Giner, 2002), es constata que el temps mitjà de desplaçament a la feina no ha variat gaire en els darrers anys. Tot i així, s'observa que factors com la ubicació tant del lloc de residència com del lloc de treball, així com el mitjà de transport utilitzat, incideixen directament en el temps de desplaçament a l'hora d'anar cap a la feina i tornar-ne. Així, fent referència a la Regió de Barcelona, s'observa que, d'una banda, una major proximitat al centre de la conurbació s'as-

19. Trobareu un àmpli llista de bancs del temps i els seus contactes a: www.red-bdt.org

20. L'activitat al voltant d'aquesta iniciativa està ben recollida a www.bancdeltemps.org.

21. A més a més de la informació sobre els costos temporals del transport, l'Informe general de l'Enquesta de la regió de Barcelona 2000 també ofereix informació sobre el temps de treball mercantil, el temps de treball domèstic i el temps de lleure.

socia a un temps de desplaçament més llarg, i, d'altra banda, la utilització del transport públic també suposa majors costos temporals en comparació amb la utilització d'altres mitjans. També és interessant observar que la durada total del viatge incideix en el nombre de desplaçaments al llarg del dia, en el sentit que, a mesura que augmenta el temps de desplaçament, disminueix el nombre de viatges d'anada i tornada (Giner, 2002).

En un altre estudi més recent (Cebollada i Avellaneda, 2007) sobre costos socials i temporals de la mobilitat en polígons industrials a municipis del Vallès Occidental, s'insisteix en la mateixa línia pel que fa a la importància de tenir en compte els costos temporals del transport i la seva repercussió en els diferents col·lectius afectats. Els resultats d'aquest treball assenyalen que, segons quin sigui el model urbà i de mobilitat, els costos temporals i sobretot socials poden ser molt diferents. Si, com en l'estudi del cas esmentat, es tracta d'espais suburbans i monofuncionals i s'afavoreix la motorització i el transport privat, el resultat és una clara incidència negativa sobre el medi, la salut, la conciliació de la vida personal i laboral, així com sobre l'exclusió social i laboral de col·lectius com els de les dones, la població jove i la població immigrada, tots amb un accés limitat a aquest tipus de transport (Cebollada i Avellaneda, 2007).

Polítiques dels temps a les ciutats i els pobles de Catalunya

En dates més recents, moltes ciutats i pobles de Catalunya també s'han interessat per incorporar els temps a la política municipal. Cada cop és més freqüent que les polítiques temporals s'incorporin als programes dels partits polítics i que després es reflecteixin en les accions de govern. L'àmbit local es mostra com el més adient a l'hora d'aplicar aquestes polítiques, per la seva proximitat a la ciutadania (Fundació Maria Aurèlia Capmany, 2007). Encara que sabem que cada cop més tant homes com dones estan interessats en aquest tipus d'intervencions, cal reconèixer el paper impulsor que les associacions de dones, les regidories d'igualtat i altres instàncies d'aquest àmbit, han tingut perquè el temps entrés d'una vegada a l'agenda política, perquè actualment sigui ja present en molts àmbits de forma transversal, i perquè finalment s'hagi arribat a elaborar un "Pla estratègic sobre els usos i la gestió dels temps a la vida quotidiana", amb incidència en el conjunt del territori català. Hem passat d'un panorama d'experiències pioneres i puntuals a una normalització i difusió geogràfica d'aquesta innovació social i política.

Entre les actuacions recents, destaca, per ser la que compta amb més recursos de totes les que s'han desenvolupat fins a aquest moment a Catalunya, la creació de la Regidoria de Nous Usos del Temps de l'Ajuntament de Barcelona. Es tracta d'una continuació de la feina que es va iniciar i desenvolupar al mateix Ajuntament de Barcelona al llarg dels anys noranta, moment en què, com hem assenyalat anteriorment, es va posar per primer cop sobre la taula el tema dels temps i es van fer les primeres jornades, estudis, debats i experimentacions. La Regidoria de Nous Usos del Temps de l'Ajuntament de Barcelona es va crear amb l'objectiu d'impulsar i coordinar les polítiques del temps a la ciutat d'acord amb les propostes recollides al Pla d'actuació municipal 2003-2007. Entre aquestes propostes en destaquen algunes de relacionades

directament amb les polítiques del temps, com ara l'impuls de l'ús cívic de l'espai públic, el foment de xarxes de convivència, l'adequació dels horaris, espais i equipaments dels serveis municipals o la promoció de l'eficiència de l'Administració.

Per assolir aquests objectius i fer realitat les propostes esmentades es va posar en marxa el programa NUST (Nous Usos del Temps), com a instrument de planificació i execució de les polítiques del temps, per tal d'impulsar les actuacions de les polítiques municipals orientades a millorar l'ús i l'organització del temps a Barcelona. Entre les actuacions d'aquest programa cal esmentar l'actuació "Temps de barri, temps educatiu compartit", projecte que té com a objectiu dissenyar i aplicar accions per construir un temps i un ús dels espais educatius col·lectius que siguin més adequats a les necessitats de les famílies. Es desenvolupa a partir d'una experiència pilot en tres districtes de Barcelona (Nou Barris, Sants-Montjuïc i Gràcia). En la mateixa línia, el projecte "La Marina, un espai per conciliar els temps", pretén incorporar la perspectiva dels usos del temps en el planejament urbà i en l'organització i l'ús dels espais públics d'un barri en transformació. Altres actuacions fan referència al temps de treball, a la recerca i la difusió, així com a la concertació i la participació.

Tot i que el balanç general d'aquesta experiència en curs és positiu, podem apuntar una certa feblesa que comparteixen molts projectes similars en altres indrets. Es parla de millorar i adequar horaris, serveis, espais... i sabem que qualsevol actuació en aquest sentit pot despertar recels, interessos contraposats i debats necessaris i enriquidors per arribar a un consens, però que apareixen poc reflectits. L'experiència en moltes altres ciutats mostra que la posada en marxa de taules de concertació és una de les claus de l'èxit de les polítiques del temps, si es vol que també tinguin un sentit de baix cap a dalt i no siguin únicament un instrument imposat de dalt cap a baix sense que la ciutadania tingui ni tan sols consciència que té problemes de gestió del temps quotidià, dada que apareix de forma recurrent en diversos estudis realitzats.

Entre les experiències més modestes de l'àmbit local podem citar l'exemple de la ciutat de Terrassa. És interessant assenyalar que, en aquest cas, i tal com hem vist que havia succeït a Barcelona o a moltes ciutats italianes, també van ser el Consell d'Igualtat de Terrassa i la Regidoria de Promoció de la Dona, les instàncies que van encapçalar el procés, tot i comptar amb el suport d'institucions transversals, com Foment de Terrassa SA. En aquest context, l'any 2006 es va elaborar un estudi sobre "Polítiques i usos del temps de Terrassa", amb l'objectiu de conèixer els usos del temps per part de les dones adultes, així com l'organització horària dels comerços i serveis de la ciutat, el grau de satisfacció i les propostes de millora en relació amb aquesta oferta. L'estudi es va centrar en tres barris de la ciutat amb característiques sociodemogràfiques ben diferenciades (Centre, Ègara i Roc Blanc), es va elaborar amb una metodologia qualitativa i conté un seguit de propostes genèriques i específiques, relacionades amb els àmbits del treball, tant productiu com reproductiu, el comerç, l'escola, el transport o les entitats financeres. Conclou reclamant l'impuls de taules de concertació sobre polítiques temporals a diferents escales i entre diferents agents, atès que qualsevol canvi o millora en l'accés horari als serveis té repercussions sobre les persones, administracions o empreses que els presten, per això només

es pot avançar basant-se en l'acord compartit per tots els agents implicats. Actualment el Consell Municipal per la Igualtat segueix treballant sobre aquestes propostes i la seva possible aplicació, amb l'objectiu de millorar la qualitat de vida i la incorporació de la vida quotidiana com a eix central de les polítiques (Gil, 2007). Aquest és un bon exemple dels processos esmentats, en què a partir de l'impuls inicial protagonitzat per les dones i sumat a altres experiències, el tema és assumit pel conjunt d'àrees municipals, i es planteja com un benefici per al conjunt de la població, tal com també hem vist que ha passat en el cas de Barcelona. Això ha donat lloc a un "Programa d'usos del temps", que preveu l'elaboració d'un Pla estratègic per a l'organització dels usos dels temps a la ciutat i l'assoliment d'un pacte ciutadà dels temps a escala local.

El més interessant avui és que aquest cas, explicat més en detall a títol d'exemple, no és pas únic, sinó que a Catalunya hi ha un seguit de municipis de diferents mides i característiques que també han iniciat els seus processos d'incorporació de polítiques del temps i han començat a endegar intervencions per donar resposta a la necessitat d'una nova gestió dels temps de la vida quotidiana. Les demandes per dotar els pobles o l'àmbit comarcal d'escoles bressol, la creació d'espais familiars, la proliferació de bancs del temps citada abans, la revisió i millora dels sistemes de transport públics, la creació de noves vies d'atenció ciutadana, les gestions en línia, són experiències que les trobem arreu del territori. Encara que no estiguin plenament articulades en el marc de plans del temps a escala municipal o comarcal, són les primeres llavors d'aquest procés imparable de difusió de les bones pràctiques temporals.

En paral·lel a aquest procés en marxa a escala local, també hem vist com en els darrers anys les polítiques temporals han començat a fer forat a altres escales, i això és fonamental perquè els municipis més petits, que tenen recursos limitats, trobin el suport necessari per avançar en aquesta línia. Concretament observem com en el "Pla de polítiques de dones del Govern de la Generalitat de Catalunya 2008-2011", el temps està plenament incorporat, tant en la diagnosi com en les propostes d'actuació de l'eix 4, dedicat justament a la reorganització dels treballs i les noves polítiques dels temps (Institut Català de les Dones, 2008). Els objectius d'aquest eix se centren a valorar el treball de cura, domèstic i familiar, equilibrar els temps i els treballs i garantir la presència i la no-discriminació de les dones en el mercat de treball. Les actuacions del Pla que es deriven d'aquests objectius són fonamentals perquè es tingui en compte l'impacte de gènere de les noves polítiques del temps.

També el Departament de Política Territorial i Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya ha incorporat la variable temps en el "Programa de barris i àrees urbanes d'atenció especial", que des de 2004 s'aplica a diferents ciutats de Catalunya. El camp d'actuació 6, dedicat a l'equitat de gènere en l'ús de l'espai urbà i dels equipaments, preveu que les prioritats incloguin aspectes com la proximitat, la seguretat, la barreja d'usos i els temps.

La Secretaria de Polítiques Familiars i Drets de Ciutadania, del Departament d'Acció Social i Ciutadania de la Generalitat de Catalunya, també ha desenvolupat iniciatives de polítiques temporals. L'any 2007 es va iniciar el projecte "Minuts Menuts", un servei de guarda per a filles i fills de 0 a 3 anys fora de l'horari escolar, dins d'un espai lúdic i de guarda de qualitat.

Aquest projecte ja és present a una vintena de municipis de Catalunya, com, per exemple, Cambrils, Esplugues de Llobregat, La Seu d'Urgell, Mataró, Reus o Vilafranca del Penedès, entre altres, i està previst anar-lo estenent per tot el territori.

Finalment, cal esmentar l'eina que ha de ser clau en el desenvolupament de les polítiques temporals a Catalunya els pròxims anys: el "Pla estratègic sobre els usos i la gestió dels temps de la vida quotidiana (2008-2018)", impulsat igualment per la Secretaria de Polítiques Familiars i Drets de Ciutadania del Departament d'Acció Social i Ciutadania de la Generalitat de Catalunya. Aquest Pla s'estructura en quatre grans eixos que contenen nombroses mesures per desenvolupar des d'una perspectiva transversal:

1. Més temps disponible. Una organització territorial i social que afavoreixi una millor gestió dels temps.
2. Un nou equilibri en el valor i la distribució dels temps.
3. Més suport per viure amb qualitat els cicles vitals i les situacions familiars.
4. Temps amb valor social afegit. Temps per aprendre i educar, temps per participar en la vida col·lectiva.

L'elaboració del Pla ha passat per diferents fases d'anàlisi, diagnosi i participació ciutadana i és a punt d'establir l'estratègia i el text definitiu, que hauran d'orientar les polítiques temporals de les ciutadanes i els ciutadans de Catalunya al llarg de la pròxima dècada. Aquesta és l'eina imprescindible, el referent que altres nivells de l'Administració, però molt particularment les administracions locals, hauran d'utilitzar per millorar la qualitat de vida de la població, l'objectiu en el qual tots i totes estem d'acord i que, com ens deia Hägnerstrand fa més de 30 anys, només es pot assolir tractant alhora les dimensions de l'espai i el temps.

Bibliografia general

- AJUNTAMENT DE BARCELONA. *El temps de les dones: de la reflexió a la pràctica*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1991.
- AJUNTAMENT DE BARCELONA. "A Barcelona les dones canviem els temps". Propostes per una experiència pilot". Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Text mecanografiat. 1994.
- AMOREVOLE, Rosa Maria. *La Banca del Tempo. Istruzioni per l'uso*. Bolonya: EMI, 1999.
- BAILLY, Antoine; FERRAS, Robert i PUMAIN, Denise. *Encyclopédie de Géographie*, París, Economica, 1992.
- BALBO, Laura (ed.). *Tempi di vita*. Milà: Feltrinelli, 1991.
- BLUMEN, Orna. "Gender differences in the journey to work" a *Urban Geography*, 15 (3), p. 223-245. 1994.
- BONFIGLIOLI, Sandra (ed.). *Il Piano degli orari. Antologia di materiali per progettare ed attuare politiche pubbliche*. Milà: Angeli, 1994.
- BONIFACIO, Tizia i CAMONICO, Marina. *Ripensare il tempo. Le politiche dei tempi delle città*. Venècia: Comune di Venezia, 1999.
- BUCOLO, Elisabetta. "Le Banche del Tempo: una specificità italiana" a COLUCCIA, Paolo (ed.) *Il tempo... non è denaro!*, Pisa, BSF Edizioni, p.111-115. 2003.

- CEBOLLADA, Àngel i AVELLANEDA, Pau. “Costes sociales y temporales de la movilidad de los polígonos industriales. El caso de la región metropolitana de Barcelona” a *Finisterra, Revista Portuguesa de Geografia*, XLII(84), p. 67-85.
- CHIESI, Antonio. “Politiche del tempo, metodi di ricerca e strumenti di intervento” a *Nuovo governo locale*, 2.
- CLOS i COSTA, Isabel. “El viatge al treball a Barcelona i entorn” a *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, 8-9, p. 25-38. 1986.
- CODINA, Pilar & BOIX, Isabel. “L’espai-joc” a *Perspectiva escolar*, 192, p.64-67. 1995.
- CONSELL MUNICIPAL DE BENESTAR SOCIAL. *Propostes 1992*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1993.
- CORDONI, Elena. “Las mujeres cambian los tiempos” a *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 2, p. 221-237. 1993.
- COUTRAS, Jacqueline. *Des villes traditionnelles aux nouvelles banlieues. L’espace public au féminin*. Paris: SEDES, 1987.
- COUTRAS, Jacqueline. “La mobilité des femmes au quotidien” a *Les Annales de la Recherche Urbaine*, 59-60, p. 162-169. 1993.
- DÍAZ MUÑOZ, M.Ángeles. “Unas notas sobre las posibilidades docentes y aplicaciones de la geografía del tiempo” a BOSQUE, J. i DIAZ, M.A. (ed.) *Geografías personales*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares, p. 131-163. 1991.
- DICK, Isabel. “Space, time, and renegotiating motherhood: an exploration of the domestic workplace” a *Environment and Planning D: Society and Space*, 8, p. 459-483. 1990.
- DROOGLEEVER FORTUIJN, Joos. “Elderly women in rural areas in the Netherlands”, *28th International Geographical Congress*. The Hague. 4-10, agost 1996.
- DROOGLEEVER FORTUIJN, Joos. “Les dones en entorns urbans i suburbans” a *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, 26, p. 83-95. 1995.
- DROOGLEEVER FORTUIJN, Joos i KARSTEN, Lia. “Daily activity patterns of working parents in the Netherlands” in *Area*, 21 (4), p. 365-376. 1989.
- DROOGLEEVER FORTUIJN, Joos i KARSTEN, Lia. “Women and the city”, *Erasmus Course Geography and gender*, Roskilde, Dinamarca, 12-17, setembre 1995.
- ELLEGARD, Kajsa; HÄGERSTRAND, Torsten i LENNTORP, Bo. “Activity Organization and the Generation of Daily Travel: Two Future Alternatives” a *Economic Geography*, 53 (2), p. 126-152. 1977.
- FAGNANI, Jeanne i CHAUVIRÉ, Yvan. “La actividad profesional de las mujeres con hijos en la aglomeración parisina (1975-1982)” a *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, 15, p. 39-66. 1989.
- FUNDACIÓ MARIA AURÈLIA CAPMANY. *Conciliació i nous usos del temps*. Barcelona: Institut Català de les Dones, 2007.
- GARCIA RAMON, Maria Dolors. “Geography and Gender. The state of the art”. *28th International Geographical Congress*. The Hague. 4-10. Agost 1996.
- GARCIA RAMON, Maria Dolors; CÀNOVES, Gemma i PRATS FERRET, Maria (1994) *Les dones i l’ús del temps. El cas del barri de Sants*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1994.
- GIL, Fabiola. “Polítiques i usos del temps a Terrassa” a *Nous Horitzons*, 185, p. 49-52. 2007.
- GINER, Salvador (dir.). *Enquesta de la Regió de Barcelona 2000. Informe General*. Barcelona: Institut d’Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona, 2002.
- GUSTAFSSON, Björn i KJULIN, Urban. “Time use in child care and housework and the total cost of children” a *Journal of Population Economics*, 7, p. 287-306. 1994.

- HÄGERSTRAND, T. "Geography and the Study of Interaction between Nature and Society" a *Geoforum*, 7 (1), p. 329-334. 1976.
- HÄGERSTRAND, T. "Diorama, path and project" a *Tidsskrift vor ekonomische en sociale geografie*, p. 323-339. 1982.
- HÄGERSTRAND, T. "¿Qué hay acerca de las personas en la ciencia regional?" a BOSQUE, J. & DÍAZ, M.A. (ed.). *Geografías personales*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares, p. 93-109. 1991a, original 1970.
- HÄGERSTRAND, Torsten (1991b, original 1989) "Reflexiones sobre ¿Qué hay acerca de las personas en la ciencia regional?" a BOSQUE, J. i DÍAZ, M.A. (ed.). *Geografías personales*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares, p. 111-118. 1991b, original 1989.
- HANSON, Susan i HANSON, Perry. "Gender and urban activity patterns in Uppsala, Sweden" a *The Geographical Review*, 70, p. 291-299. 1980.
- HUBBARD, Phil. *City*. Londres: Routledge, 2006.
- INSTITUT CATALÀ DE LES DONES. *Pla de polítiques de dones del govern de la Generalitat de Catalunya 2008-2011*. Barcelona, Institut Català de les Dones, 2008.
- JOHNSTON, R.J.; GREGORY, Derek i SMITH, David M. (ed.). *The Dictionary of Human Geography*. Oxford: Blackwell, 1990.
- KATZ, Cindi i MONK, Janice. *Full Circles: Geographies of Women Over the Life Circle*. Londres & New York: Routledge, 1993.
- LÉVY, J. & LUSSAULT, M. (dir.). *Dictionnaire de la Géographie*. Paris: Belin, 2003.
- LITTLE, Jo; PEAKE, Linda i RICHARDSON, Pat (ed.). *Women in Cities. Gender and the urban environment*. Londres: MacMillan, 1998.
- MARTÍ, Conchi. *Los Bancos del Tiempo. Guía de buenas prácticas*. Barcelona: Asociación Salud y Familia, 2004.
- MAYHEW, S. A *Dictionary of Geography*. Oxford: Oxford University Press, 1997.
- McDOWELL, L. "Towards an understanding of the gender division of urban space" a *Environment and Planning*, 1, p. 59-72. 1983.
- McDOWELL, Linda. *Género, identidad y lugar. Un estudio de las geografías feministas*. València: Cátedra, 2000.
- MIRALLES-GUASCH, Carme i CEBOLLADA FRONTERA, Àngel. *Movilidad y transporte. Opciones políticas para la ciudad*. Madrid: Fundación Alternativas, 2003.
- MOMSEN, Janet. *Gender and development*, Londres: Routledge, 2004.
- MONK, Janice. "Place matters: Comparative international perspectives on feminist geography" a *Professional Geographer*, 46, p. 277-88. 1994.
- MUXÍ, Zaida. "Usos de la ciutat" a *Nous Horitzons*, 185, p. 42-45. 2007.
- MUÑOZ, Francesc. "El tiempo del territorio, los territorios del tiempo" a NOGUÉ, Joan i ROMERO, Joan (ed.). *Las otras geografías*. València: Tirant lo Blanc, p. 235-254. 2006.
- PALM, Risa i PRED, Allan R. "Una perspectiva geográfico-temporal de los problemas de desigualdad de las mujeres" a RAMON, M. Dolores GARCIA (ed.). *Teoría y método en geografía humana*, Barcelona, Ariel, p. 107-131. 1985, original 1974.
- PAOLUCCI, Gabriella. "Orari di lavoro e doppia presenza. Un indagine sui tempi quotidiani delle donne." a GURRIERI, Giovanna i PAOLUCCI, Gabriella (ed.). *Insieme/Contro. Cittadinanza, uguaglianza e solidarietà nei sistemi di welfare*. Firenze, Centro Editoriale Toscano, p. 161-190. 1993.
- PAOLUCCI, Gabriella. "The Changing Dynamics of Working Time" a *Time & Society*, 5 (2), p. 145-167. 1996.

- PARKES, D. i THRIFT, N. *Times, spaces and places. A Chronogeographic Perspective*. Chichester: John Wiley & Sons, 1980.
- PÉREZ, Núria. “La ciutat accessible: el temps i la mobilitat quotidiana en l’escenari urbà i metropolità” a *Nous Horitzons*, 185, p. 46-48. 2007.
- PRATS FERRET, Maria i GARCIA RAMON, M. Dolors, “Emploi du temps et vie quotidienne des femmes adultes à Barcelone”, *Espace, Populations, Sociétés*, 2004-1, p. 71-79. 2004.
- RIBALTA, Mariona. “A Barcelona, les dones canviem els temps” a *Nous Horitzons*, 185, p.57-61. 2007.
- ROSE, Gillian. *Feminism i Geography*. Cambridge: Polity Press, 1993.
- SABATÉ MARTÍNEZ, A.; RODRÍGUEZ MOYA, J. M. i DÍAZ MUÑOZ, M. A. *Mujeres, Espacio y Sociedad. Hacia una Geografía del Género*. Madrid: Síntesis, 1995.
- TIMMERMANS, Harry; ARENTZE, Theo i CHANG-HYEON, Joh. “Analysing space-time behaviour: new approaches to old problems” a *Progress in Human Geography*, 26 (2), p. 175-190. 2002.
- TIVERS, Jacqueline. *Women attached. The daily lives of women with young children*. Londres: Croom Helm, 1985.
- TORNQVIST, Gunnar. “The geography of economic activities: Some critical viewpoints on theory and application” a *Economic Geography*, 53 (2); p. 153-162. 1977.
- UNWIN, Tim. *El lugar de la geografía*. Madrid: Cátedra, 1995.
- VAIOU, Dina i LYKOGIANNI, Rouli. “Women, neighborhoods and everyday life” a *Urban Studies*, 43 (4), p. 731-743. 2006.
- VINAY, Paola. “Dona i treball: de la flexibilitat informal a la nova organització del temps. El cas d’Itàlia.” a *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, 26 p. 233-242. 1995.
- WGSG (WOMEN AND GEOGRAPHY STUDY GROUP de l’IBG). *Geography and Gender. An introduction to feminist geography*. Londres: Hutchinson, 1984.

Referències de pàgines web

- www10.gencat.cat/ptop/AppJava/cat/arees/ciutat/barris/manuals/index.jsp (consulta: 25 de febrer de 2009)
- www.bancdeltemps.org (consulta: 6 de març de 2008)
- www.bcn.es/mercatsmunicipals (consulta: 20 de febrer de 2008)
- www.bcn.es/nust (consulta: 27 de febrer de 2008)
- www.gencat.cat/benestar/secretariafamilia/menuts.pdf (consulta 25 de febrer de 2009)
- www.laboratorideltemps.org/actuacions/ (consulta: 27 de febrer de 2008)
- www.red-bdt.org (consulta: 25 de febrer de 2009)
- www.terrassa.cat/dona/politiques/consell/estudi.htm (consulta: 6 de març de 2008)